

**2. Uluslararası
Ahmed-i Hânî Sempozyumu
“İslam Düşüncesinde İnsan”
28-30 Eylül 2018**

Bildiriler Kitabı
Proceedings Book

AĞRI
İBRAHİM ÇEÇEN
ÜNİVERSİTESİ
2007

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

* 2018 Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörlüğü

Bu eserin tüm yayın hakları, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörlüğüne aittir. Yayıncının yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Bu e-kitapta yer alan tüm yazıların dil, bilim ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU

(İslam Düşüncesinde İslam)

(28-30 EYLÜL 2018 AĞRI)

2. INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON AHMED AL-KHANİ

28-30 SEPTEMBER 2018

المؤتمر الدولي الثاني حول أحمد الخاني

18-20 MUHARREM 1440/ 28-30 SEPTEMBER 2018

Kapak Tasarımı

Sedat ÇALPAN

Editör

Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, No: 22

E-ISBN: 978-605-81711-4-5

Ahmed-i Hânî'nin Varlık Anlayışı

Dr. Öğr. Üyesi Metin YILDIZ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Özet

Varlık, felsefe ve kelâm ilminde vacip, mümkün ve müstahil varlık şeklinde tasnif edilmektedir. Kelâm ilminde varlık, ezeli ve kadim olan Allah'ın varlığı ile Allah'ın haricinde ve sonradan var olan her şey anlamına gelen âlem şeklinde ele alınmaktadır. Kelâm ve Felsefede kullanılan vacip ve mümkün kavramlarını Ahmed-i Hânî de kullanmaktadır. Varlığı zorunlu ve mümkün varlık şeklinde tasnif eden Hânî, Allah Teâlâ'nın zorunlu varlık; âlemin ise mümkün varlık olduğunu dile getirmektedir. Allah'ın bir ve tek olduğunu, zaman ve mekândan münezze ve kadim olduğunu “dakîku'l-kelâm”da kullanılan kavramlarla temellendirmeye çalışmaktadır. Allah Teâlâ'nın nitelikleri ve yaratıcılığında bahsettiği gibi âlemin hudûsu, cevher, araz ve cisim gibi özelliklerinden de bahsetmektedir. Kelâmcıların kâhir ekseriyetinin kabul etmiş olduğu kelâm atomculuğu görüşünü benimseyen Hânî, âlemin en son parçası olarak isimlendirilen “el-cüzü'l-lezî lâ yeteazza”nın varlığını kabul etmektedir. Kendisinden önceki kelâmcıların argümanlarını kullanarak âlemin kadim olduğunu ve heyûlanın varlığını kabul edenleri tekfir etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed-i Hânî, varlık, Allah, âlem, Kelâm atomculuğu.

Giriş

1651 yılında Doğubeyazıt'ta dünyaya gelen Ahmed-i Hânî, şair, yazar, sosyolog, dilbilimci, edebiyatçı, eğitimci, mutasavvıf ve filozof gibi çok yönlü bir şahsiyet olduğu gibi Kelâm ilminde de mâhir bir âlimdir.¹ Kelâm ilminde sıkça tartışılan uluhiyyet ve varlık konularını manzum eserlerinde dile getirmiştir.² Kelâm ilminde varlık, ezeli ve kadîm olan Allah'ın varlığı ile Allah'ın haricinde ve sonradan var olan her şey anlamına gelen âlem şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Varlığın, Allah'ın varlığı ve âlemin varlığı şeklindeki tasnifini Hânî'de de görüyoruz.³

Allah Teâlâ'nın bir ve tek olduğunu yine “dâkîku'l-keâm”da kullanılan kavramlarla temellendirmeye çalışmaktadır. Diğer kelâmcılarda olduğu gibi ona göre de Allah Teâlâ vücûttur ve hiçbir şeye muhtaç değildir. Cismanî nitelikleri çağrıştıracak mürekkep bir varlık da değildir.⁴ Ahmed-i Hânî, beyitlerinde Allah varlığını ve birliğini, ezeli ve ebedî oluşunu, yön ve mekânının olmadığını, üzerinde zaman dilimlerinin geçemediğini, eşi ve benzerinin olmadığını ifade etmektedir.⁵

Hânî, Allah Teâlâ'nın yaratıcılığında bahsettiği gibi yaratılmış âlemin özelliklerinden de bahsetmektedir. Hânî'nin Kelâm atomculuğunda sıklıkla ifade edilen “el-cüz'ü'l-lezî lâ yetecezza/parçalanmayan en son cüz” anlayışını benimsediğini beyitleri arasında görmemiz mümkündür.⁶ Âlemin yaratılmış olduğunu delilleriyle ifade eden kelâmcıların bu konuda en çok karşı çıktıkları husus, âlemin kadîm oluşu fikridir. Bu fikir de heyûlâ ve sûret kavramlarıyla temellendirilmeye çalışılmıştır. Ahmed-i Hânî de beyitlerinde heyûlânın olmadığını, bilakis hiç hükmünde olduğunu ve bu görüşü benimsemenin küfrü barındırdığını ifade etmektedir. Âlemin tümünün Allah tarafından yaratılmış olduğunu kabul etmenin Allah'a iman olduğunu söyleyen Hânî, kendisinden önceki kelâmcılar gibi âlemin hudûsunu savunmaktadır. Bu çalışmamızda Ahmed-i Hânî'nin Kelâm ilminin dâkîku'l-keâm ile ilgili görüşlerini ve varlık anlayışını konu edineceğiz. Çalışmamızı Ahmed-i Hânî'nin varlık anlayışı, Allah ve âlem anlayışı ile sınırlandırmaya çalışacağız.

---

1 Abdullah Yaşın, *Kürt Filozofu Şeyh Ahmedê Hanî Hazretleri*, Lîs, Ankara, 2012, 70. Ahmed-i Hânî'nin Eş'arî, Mâtürîdî ve Cebriğe meyli olduğuna dair değerlendirmeler yapılmışsa da aslında Eş'arî mezhebini takip eden bir âlimdir. Onun Mâtürîdîlik ile anılmasının sebebi kadınların peygamberliği meselesinde Mâtürîdîliğin görüşünü benimsemiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Yine her ne kadar Cebriyye mezhebine meylettiğine dair değerlendirmeler yapılmışsa da onun Cebrilikle bir alakası yoktur. Bu konuda bizzat kendisi şu ifadeleri kullanıyor: Bil ki kul ne yaparsa hür iradesi ile yapar/Yaptığını ne yaratır ne de onu zorlayan var. Ahmed-i Hânî'nin hayatı, itikadî görüşleri ve ilmî kişiliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Durre, *Şerha Diwana Ehmedê Xanî*, 54; Yaşın, *Kürt Filozofu Şeyh Ahmedê Hanî Hazretleri*, 70 vd; Said Özervarlı, “Şeyh Ahmed Hanî”, *DİA*, XVI, 1997, 31-32.

2 Özervarlı, “Şeyh Ahmed Hanî”, 31.

3 Hânî, *Eqîdeya İmanê*, 24. beyit, 221-222.

4 Hânî, *Eqîdeya İmanê*, 25. beyit, 223-226; Suat Koran, Ahmedê Xânî'nin (Xânî Baba) Kelâmî Metodu, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2018, 23-24.

5 Hânî, *Eqîdeya İmanê*, 2-6. beyit, 177-188.

6 Hânî, *Mem û Zîn*, 2/18, s. 133; Hânî, *Eqida İmânê*, Beyit: 44, s. 267; Hânî, *Dîwan*, 139.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Çalışmamızda Ahmed-i Hânî'nin konuyla ilgili görüşlerini verirken yer yer kendisinden önceki kelâmcıların görüşleriyle mukayese ederek onun kelâm alanındaki özellikle de dakîku'l-kelâm alanındaki önemini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Zorunlu Varlık: Allah

Var olan ve sabit olan anlamına gelen ve yokluğun karşıtı olan “mevcûd” kavramı ile varlık alanında olmayan anlamına gelen “ma'd'um” kavramı İslâm kelâmcıları ile filozoflarının ele aldıkları önemli konular arasında yer almaktadır.⁷ Varlık, felsefe ve kelâm ilminde vacip, mümkün ve müstahil varlık şeklinde tasnif edilmektedir. Vâcip varlık, varlığı zorunlu olan varlıktır. Mümkün varlık ise varlığı ve yokluğu imkân dâhilinde olan varlıktır. Müstahil varlık ise var olması imkânsız olan varlıktır.⁸ Ahmed-i Hânî, eserlerinde mevcûd ve ma'dûm kavramlarını Allah-âlem ilişkisi ve âlemin Allah tarafından yoktan yaratılmışlığı bağlamında ele almaktadır. Hânî, âlemin Allah Teâlâ tarafından yoktan yaratılıp varlık alanına çıktığını şu beyitleriyle ifade etmektedir:

<i>Înane bi me' reda wucûdê</i>	(Yokluk âleminde) varlık sergisini getirdi
<i>Kêşane bi menzera şuhûdê</i>	Onlara görülebilecek bir manzara verdi
	(Mem û Zîn, 11/4)
<i>Gava ji 'edem Xwedê kir îcad</i>	Allah tüm varlıkları yoktan yarattığında
<i>Ev kevn û mekân ji nû ve bunyad</i>	Bu evren ve yerin yeni temelini attığında
	(Mem û Zîn, 26/1)
<i>Her yek ji 'edem kirin te peyda</i>	Sen onlardan her birini yoktan var etmişsin
<i>Îbda'i kirin Te bê heyûla</i>	Onları sen heyûlasız meydana getirmişsin
	(Mem û Zîn, 2/13)
<i>Mewcûdi kirin dema ji me'dûm</i>	Allah yoktan var ettiği zaman bizi
<i>Em pêkve di lazimîn di melzûm</i>	Sebeup ve sonuç kıldı bize birbirimiz
	(Mem û Zîn, 54/10)

Yukarıdaki beyitlerde de görüldüğü gibi Ahmed-i Hânî, kendisinden önceki İslâm kelâmcıları gibi âlemin önceden var olan herhangi bir maddeden meydana gelmeksizin Allah Teâlâ tarafından yok iken varlık alanına çıkartıldığını ve yaratıldığını ifade etmektedir. Ma'dûm ve mevcûd meselesini beyitlerinde ele alan Hânî, Kelâm ve Felsefede kullanılan vacip ve mümkün kavramlarını da kullanmaktadır.⁹ Hânî, zorunlu ve mümkün varlık tasnifini beyitlerinde şu şekilde dile getirmektedir:

<i>Eşya bi heseb delil û burhan</i>	Delil ve kanıtlara göre var olan şeyler
-------------------------------------	---

⁷ Semih Duğeym, *Mustalahâtu İlmi'l-Kelâmi'l-İslâmiyye*, II, Mektebetu Lübnân Nâşirûn, Beyrût, 1998, 1351; Yıldız, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, 44-49, 57-60.

⁸ İlhan Kutluer, *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002, 190; Yıldız, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, 47.

⁹ Yıldırım, *Mem û Zîn*, 108.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

<i>Nabin çû meger wucûb û îmkan</i>	Zorunlu ve mümkünlerden başka değildir.
Wacib yeke, zatê Kîbrîya ye Munkîn pîrr e, cem'ê masîwaye	Zorunlu varlık birdir ki yüce Allah'tır Mümkün çoktur: Diğer tüm varlıklardır
Wî Wacibê mimkînati berqe' Mimkîn wî ji bo xwe kirne metle'	Varlığı zorunlu o zat mümkünle perdeli Kendine ayna etmiş o zat mümkünleri (Mem û Zîn, 3/1-3)
Îman me heyê bi zatê Wacib İmkanîyyeta me bûye hacib	İnancımız vardır varlığı zorunlu Zat'a Varlığımızın mümkünlüğü perde arada (Mem û Zîn, 59/83)

Varlığı zorunlu ve mümkün varlık şeklinde tasnif eden Hânî, Allah Teâlâ'nın zorunlu varlık; O'nun dışında var olan tüm âlemin ise mümkün varlık olduğunu ifade etmektedir. Kelâm ilminin temel meseleleri yer alan ilahiyat alanının en başında Allah Teâlâ'nın varlığı ve birliği konusu gelmektedir. Hânî de *Eqîdeya İmanê* adlı eserine başlarken ilk önce Yüce Allah'ın birliğini dile getirmeye çalışmaktadır Allah Teâlâ'nın birliğini dile getirirken O'nun eşsiz oluşunu şu şekilde terennüm etmektedir:

<i>Sa Ehmed sena ke bi qewlê sehîh Li tewhîdê Barî bi lefzê fesîh</i>	Ey Ahmed, doğru sözlerle güzel şeyler bildir Açık seçik sözlerle Allah'ın birliğini dile getir (Eqîdeya İmanê, Beyit: 2)
<i>Xwudê yîk e bê hevrê û bê heval Ne me'zûlî ye ne mirin ne zeval</i>	Allah birdir; yoldaşı ve arkadaşı yoktur Ne azledilir, ne ölür, ne eksilip ne yok olur (Eqîdeya İmanê, Beyit: 3)
<i>Qedîm in wekî zati cümle sîfat Ne 'eynê zatî ne xeyrê zat</i>	Allah'ın zâtı gibi bütün sıfatları da kadîmdir Sıfatları ne zatından ayrı ne de zâtın kendisidir (Eqîdeya İmanê, Beyit: 24)

Hânî'nin bu konuda kendisinden önceki kelâmcıların kullandıkları gibi temânu' delilini vurgulamaya çalıştığını söyleyebiliriz. Zira Kur'an'da “Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir”¹⁰ ayetinde zikredildiği gibi ne yerde ne de göklerde Allah Teâlâ'nın bir benzerinin olması imkânsızdır.¹¹ Allah'ın bir, eşsiz ve kadîm olduğunu zikrettikten sonra O'nun bâkî olduğunu, zevâl ve fenâsının da olmadığını şu şekilde ifade etmektedir:

Ey Baqîyê bê zewalê daîm! Ey sonsuza dek var olup asla yok olmayan!

10 Enbiya, 21/22.

11 Yıldırım, *Eqîdeya İmanê İnanç Risalesi Analiz ve Şerh*, 181.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Wey Hadîyê bê fenayê qaîm!

Ve ey hidayete erdiren, ölmeden hep var olan!

(Mem û Zîn, 2/2)

Ebed dê hebîtin ezel her heye

Di dunya û uqba Xudayê me ye

Sonsuza dek var olacaktır; nasıl ki ezelden beri vardır

Hem bu dünyada hem de öbür dünyada bizim Tanrımızdır

(Eqîdeya Îmanê, Beyit: 7)

Allah Teâlâ'nın ne olduğu ve ne olmadığına dair beyitlerinde ayrıntılı bilgiler sunan Hânî, kendisinden önceki kelâmcılar gibi Allah Teâlâ'nın mahiyetinin kavranılamayacağını açıkça dile getirmektedir. Hz. Peygamber'in Miraç'ta Allah Teâlâ'yı görmesi meselesini konu edinen Hânî, görmenin gerçekleştiğini, ancak Allah'ın mahiyetinin ne olduğunun bilinmediğini ifade etmektedir. O konuyu şu ifadelerle dile getirmektedir:

Muheqqeq bizan wî Xwedê dîtiye

Welêkîn nizanit heqîqet çî ye

Şunu kesinlikle bil ki o peygamber Allah'ı görmüştür

Fakat gördüğü Allah'ın mahiyeti/hakikati nedir, onu bilmemiştir.

(Eqîdeya Îmanê, Beyit: 20)

Beyitte geçen “hakikat” kelimesinin varlık ve mahiyet meselesiyle bağlantılı olduğunu söylememiz mümkündür Cürcânî, bir şeyin hakikatının onun tam mahiyeti ve hüviyeti olduğunu söylemiştir.¹² Kelâmcılar mahiyetin kavranılıp kavranılamayacağı ile ilgili Güneş metaforunu kullanmışlardır. Zira Güneş yaratılmış bir cisim olduğu halde ona bakan kişi onun mahiyetini idrak etmekten aciz olabilir.¹³ Kelâmcılar ve felsefecilerin varlık ve mahiyet meselesini zorunluk varlık ve mümkün varlık kategorilerine göre farklı bir şekilde tartıştıklarını söyleyebiliriz. Felsefeciler varlık ve mahiyet ayırımının sadece mümkün varlıklarda olabileceğini söylerken ilk dönem kelâmcıları zorunlu varlıkta da bunun mümkün olduğunu savunurlarken müteahhirin kelâmcılar ise felsefecilerde olduğu gibi zorunlu varlıkta varlık ve mahiyet ayırımının olamayacağını söylemişlerdir. Allah Teâlâ'nın herhangi bir eşi ve benzerinin olmadığını söyleyen Hânî'ye göre O'nu tavsif etmek isteyen kişiler apaçık bir şey söyleyemeyeceklerdir. Hânî, konuyu şu şekilde dile getiriyor:

Jibo wî çû nîne cîhat û mekân

O'nun (Allah) için yoktur ne yöne ne mekân

Ne manend û mîsl ne hemta nişan

Ne bir benzer, ne bir eş, ne de bir nişan

(Eqîdeya Îmanê, Beyit: 5)

¹² Yıldırım, *Eqîdeya Îmanê İnanç Risalesi Analiz ve Şerh*, 214.

¹³ Yıldırım, *Eqîdeya Îmanê İnanç Risalesi Analiz ve Şerh*, 215

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Jibo wî çû nîne nezîr û şebîh Asla O'nun için yoktur herhangi bir eş ve benzer
Kesê wesfî kit dê çî bêjit bedîh O'nu tarif etmek isteyenler apaçık ne diyecekler.
(Eqîdeya İmanê, Beyit: 21)

Kelâmcılar tarafından mâsivallah olarak adlandırılan âlemdaki cisimlerin sağ-sol, alt-üst ve iç-dış olmak üzere altı yönün olduğu zikredilmektedir. Ahmed-i Hânî de yaratılmış âlemden farklı olan Allah Teâlâ'yı zikrederken O'nun yaratılmışlık belirtisi olan yönlerden münezzehtir olduğuna dikkat çekmektedir. Yine cismin doldurmuş olduğu alan olan mekân da yaratılmış bir özelliğe sahip olduğu için Allah Teâlâ'nın cisimler gibi olamayacağını, mekâna giremeyeceğini ve bundan münezzehtir olduğunu ifade etmek istemektedir. Ayrıca Ebû Hanife'den itibaren kelâmcıların Allah Teâlâ için kullanmış oldukları eşi, benzeri ve zıttı yoktur/لا ضد له، لا ند، لا مثل، لا şeklinde tasvirlerin Hânî tarafından da kullanıldığını görmekteyiz. Ahmed-i Hânî, Allah Teâlâ'nın mekândan münezzehtir oluşuna dikkat çektiği gibi zamandan da münezzehtir olduğunu vurgulamaktadır. Zira Felsefe ve Kelâm'da zaman ve hareket ikililiğine vurgu yapılarak zamanın harekete bağlı olduğu ifade edilmektedir. Şunu da belirtelim ki kelâmcılar tarafından hareket bir araz olarak değerlendirildiği için, Allah Teâlâ'da arazın varlığını kabul etmek, O'nun hâdis bir şeye mahall olduğunu kabul etmeyi gerektireceğinden dolayı Allah Teâlâ bundan münezzehtir görülmüştür. Hânî de aynı şekilde Allah Teâlâ'nın üzerinden hiçbir zamanın geçmediğini ve O'nun zamandan münezzehtir olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

Li wî ra nebûrîne weqt û zeman O'nun üzerinden ne vakit geçmiş ne zaman
Ne sal û ne mah û ne hîn û ne an Ne yıl geçmiş ne ay; ne süre geçmiş ne an
(Eqîdeya İmanê, Beyit: 21)

Tanrı hakkında konuşmanın imkânı meselesi Kelâm ve Felsefenin önemli konuları arasında yer almaktadır. Kutsal dini metinlerdeki Allah tasavvurları doğrultusunda bu konuyla ilgili farklı söylemlerin dile getirildiğini söyleyebiliriz. Allah Teâlâ hakkında teşbihî ve tenzihî bir dil kullananlar olduğu gibi doğru olanın mu'tedil olan ılımlı antropomorfik bir dil olan temsilî/analitik dil olduğu ifade edilmektedir.¹⁴ Yukarıdaki beyitte Hânî'nin vurgulamak istediği husus, Müşebbihe ve Mücessime'ye reddiye şeklinde algılanabilir.

Ahmed-i Hânî tenâsuh/reenkarnasyon fikrini reddettiği gibi hulûl anlayışını da reddetmiştir.¹⁵ Hulûl, bir cismin başak bir cisme dâhil olmasıdır.¹⁶ Öyle ki bu düşüncenin çocukların hafızasına kazınmaması için *Nûbihara Biçûkân* adlı eserinde şu ifadeleri kullanmaktadır:

Betal e tenasux, mehel e hulûl Tenasuh batıldır, hulûl mümkün değildir

14 Turan Koç, *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, 57-59, 71-73, 92-93, 270; Yıldırım, *Eqîdeya İmanê İnanç Risalesi Analiz ve Şerh*, 184-186, 216.

15 Yaşın, *Kürt Filozofu Şeyh Ahmedê Hanî Hazretleri*, 120.

16 Yıldırım, *Eqîdeya İmanê İnanç Risalesi Analiz ve Şerh*, 266.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Meke ittihadu du tiştan qebûl

Bu iki şeyin birleşmesini kabul etme

(Nûbihara Biçûkân, 43)

Ahmed-i Hânî, bu beyitte Allah Teâlâ ile yaratılmış âlemdeki cisimlerin birleşmesinin imkânsızlığını vurgulamaya çalışmaktadır.

Ahmed-i Hânî, tabiat ve insanlardaki zıtlıkların eşyayı tanımayı sağladığını ve varlık ile insandaki ahengi temin ettiğini söyler. Onun varlık anlayışının İslâm öncesi Zerdüştlük ve Şamanizm’in etkisinde kaldığı şeklindeki iddialar bizzat eserlerine başvurulduğunda gerçek dışı iddialar olduğu fark edilecektir. 17 Hânî’nin evrendeki zıtlıklar hakkındaki beyitlerden birkaçı şöyledir:

Mewcûdî kirin bi hev mu’eyyen

Varlıkları birbirleriyle bilinir hâle getirdi

Ezrad-i kirin bi zîd mubeyyen

Zıt olan şeyleri zıtları ile belirginleştirdi

(Mem û Zîn, 26/4)

Pamel delâlî nebitin Hewzeê İslam

İslam Havzası ayaklar altında dalâlete düşmesin

Qet layîq e ey xaliqê nûr û zulumatan!

Ey nuru ve karanlıkları yaratan, hiç reva mı bize 18

Bu beyit Ahmed-i Hânî’nin Zerdüştlük ve diğer düalist inançları savunduğunu iddia edenlerin söylemlerini çürüten bir beyittir. Zira nur ve zulumatın Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını açıkça ifade etmektedir. Bundan dolayı onun diyalektik ve zıtlıklara vurgu yapması İslâm öncesi inançları benimsediği anlamına gelmediğini söyleyebiliriz. Hânî, yeryüzü ve gökyüzü, sükûn ve hareketi, aydınlık ve karanlığı, cenent ve cehennemi, sıcak ve soğuğu, yaş ve kuruyu, zengin ve fakirleri, ölüm ve hayatı, sevinç ve kaderleri vb. zıt durumları teker teker zikrettikten sonra bu zıtlığın gereksiz ve boşuna olmadığını ve bir hikmete binaen var olduğunu ifade etmektedir. 19 Konuyla ilgili şöyle diyor:

Nabînî ku pêkve cümle zidd in

Görmüyor musun ki bunlar birbirine zıttır

Hikmet çî ye, bo çî pêkve nidd in

Hikmet nedir, neden birbirlerine karşıttır?

Lewra ku nebit eger texaluf

Çünkü bunlar olmasaydı birbirlerinin zıddı

Temyîz muhal e hem te’aruf

Birbirlerinden ayırıp tanımak imkânsızdı

(Mem û Zîn, 26/13-14)

17 Özervarlı, “Şeyh Ahmed Hani”, 31-32.

18 Hânî, *Dîwan*, 124.

19 Hânî, *Mem û Zîn*, 26/4-14, s. 257-258.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

2. Mümkün Varlık: Âlem

Varlığı zorunlu ve mümkün varlık şeklinde tasnif eden Ahmed-i Hânî'ye göre, Allah Teâlâ zorunlu varlık; O'nun dışında var olan ve mâsivallah olarak isimlendirilen tüm âlem ise mümkün varlıktır.²⁰ Hânî, zorunlu ve mümkün varlığı birlikte ele aldığı beyitlerinde şu ifadeleri kullanmaktadır:

Eşya bi heseb delîl û burhan Delil ve kanıtlara göre var olan şeyler
Nabin çû meger wucûb û îmkan Zorunlu ve mümkünlerden başka değildir.

Wacib yeke, zatê Kîbrîya ye Zorunlu varlık birdir ki yüce Allah'tır
Munkin pîr e, cem'ê masîwaye Mümkün çoktur: Diğer tüm varlıklardır

(Mem û Zîn, 3/1-2)

Yukarıdaki beyitlerde de görüldüğü gibi Ahmed-i Hânî zorunlu varlığın tek bir varlık olduğunu, onun haricindeki tüm varlıkların ise mümkün varlık olduğunu ifade etmektedir. Hânî, kendisinden önceki kelâmcılarda olduğu gibi mümkün varlık için “mâsivallah” ifadesini beyitlerinde şu şekilde kullanmaktadır:²¹

Ev 'alem û ademî û meşhûd Şu âlem, insan ve görülen diğer varlıklar
Ev mümkün û masîwayê mewcûd Şu varlığı “mümkün” olan tüm yaratıklar
(Mem û Zîn, 1/13)

Ev mumkin û masîwa sera ser Allah'tan başka tüm mümkün varlıklar
Fîlcumle Jibo wî bâne mezher Hepsi birden O'nun için ayna olmuşlar
(Mem û Zîn, 44/53)

Kelâmcılara göre âlem, Allah'ın zatı ve sıfatları dışındaki cevher/ayân ve arazlardan oluşan ve zorunlu bilgi yoluyla müşâhede edilen cisimlerdir. Kelâmcıların geneli âlemin cevherler, cisimler ve arazlardan meydana geldiğini ifade etmişlerdir.²² Hânî de eserlerinde âlemin unsurları olan cevher, araz ve cismi manzum eserlerinde şu şekilde dile getirmektedir.

Ev çende zemîn digel 'enasir Şu dünya ve içinde bulunan bütün unsurlar
Ev renga 'erez digel cewahir Aynı şekilde “cevher” ile birlikte “araz”lar
(Mem û Zîn, 1/28)

Şahînşehê îşqê bê xerez hat Aşkın sultanı garazsız bir şekilde geldi
Cewher veşirî, dema 'erez hat Araz geldiği zaman cevher gizleniverdi

²⁰ Hânî, *Mem û Zîn*, 3/1-4, s. 139, 44/53, s. 334; Yıldırım, *Mem û Zîn*, 108.

²¹ Hânî, *Mem û Zîn*, 1/13, 128, 3/1, 139, 44/53, 334.

²² Bakıllânî, *et-Temhîd*, 37; Kadî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, 174; Nureddin Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekir es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, (Nşr.: Bekir Topaloğlu) DİB. Yayınları, Ankara, 2000, 20; Yıldız, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, 113-115.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

*Ev hal û mehell û cîsm û cevher
îşqê ji xwera kirin musexxer*

Bu hal, mahall, cisim ve cevher
Aşk hepsini kendisine kıldı musahhar

(Mem û Zîn, 15/43-44)

Hânî bu beyitlerde dakîku'l-kelâmdan haberdar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Zira hem âlemin unsurları olan cevher, araz, cisim kavramını hem de mahall kavramını zikretmesi onun bu konularda haberdar olduğunu göstermektedir. Kelâm ilminde yaratılmış âlemin özü olan cevherler mütêmâsil/birbirine denktir, ama âlemdeki farklılık ise arazlar sayesinde gerçekleşmektedir. Arazların cevherlere ilişmesi için bir mahalın olması gerekir. Hânî de burada mahall kavramını kullanarak cevher ve araz ilişkisini vurgulamaya çalışmaktadır. Diğer önemli bir husus ise Hânî'nin kelâm ilmindeki uzmanlığını edebî kimliğiyle daha da aşikâr kılmaktadır. Zira arazın gelmesiyle cevherin kendisini gizlemesi şeklindeki bir tasvir, derin bir bilginin belirtisidir. Aslında araz geldiğinde cevher kendisini gizlemez bilakis arazın yerleşmesi için bir mahalle sahiptir ve arazdan daha yetkin bir özelliğe sahiptir. Çünkü araz var olmak için başka bir şeye muhtaç iken, cevher bizzat kendi başına kâimdir. Bundan dolayı cevherin arazdan daha önemli oluşuna rağmen Hânî'nin bu şekildeki tasviri, onun ilmî kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Zaten *Mem û Zîn*'in başka bir yerinde Hânî bu hususu çok açık bir şekilde şöyle dile getirmektedir:

*Bê zatê, sîfet 'erez misal e
Cevher nebitin, 'erez betal e*

Şayet zât olmaz ise sıfat bir araz gibi kalır
Eğer cevher olmazsa araz hükümsüz kalır

*Qaîm dibitin 'erez bi cevher
Bê Şemsê, qemer dibit munewwer?*

Araz cevherle kâim olur
Güneş olmadığı takdirde Ay nasıl ışık verir

(Mem û Zîn, 17/7-8)

Hânî, beyitlerinde cisim kavramını genel olarak ele aldığı gibi cismin özelliklerine de değinmektedir. Kelâm ilminde cismin sağ-sol, alt-üst ve iç-dış olmak üzere altı yönün olduğu ifade edilmektedir. Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'tan Eş'arî ve Mâturîdî kelâmcılarına kadar birçok kelâmcı cismin altı yönünü vurgulamaktadır. Hânî'nin de dikkatleri bu konuya çektiğini söyleyebiliriz. Bu konuda şöyle diyor:

*Jibo wî çû nîne cîhat û mekân
Ne manend û mîsl ne hemta nişan*

O'nun (Allah) için yoktur ne yöne ne mekân
Ne bir benzer, ne bir eş, ne de bir nişan

(Eqîdeya İmanê, Beyit: 5)

*Heftêd-i mîsalê durrê xeletan
Herşêş cîhet û çîhar-i erkan*

İnci gibi yedi adet yuvarlak parlak yıldızlar
Şu altı yön ve sayıları dört olan şu unsurlar

(Mem û Zîn, 2/9)

Cevherlerin birleşmesiyle oluşan cismin parçalanıp parçalanamayacağı meselesi de kelâmcılar tarafından tartışılmıştır. Kelâm ilminde ele alınan konulardan birisi olan Kelâm atomculuğu, âlemde var

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

olan cisimlerin parçalanamayacak son bir cüz’de kalması düşüncesine dayanmaktadır. Kelâm ilminde cismin parçalanamayacak en son parçasına “el-cüzü’l-lezî lâ yetecezza” denilmektedir. Ahmed-i Hânî’nin beyitleri arasında onun kelâm atomculuğunu kabul ettiğine dair ifadeler bulunmaktadır. Kelâmcıların kâhir ekseriyetinin kabul etmiş olduğu kelâm atomculuğu görüşünü benimseyen Hânî, âlemin en son parçası olarak isimlendirilen “el-cüzü’l-lezî lâ yetecezza”nın varlığını kabul ettiğini şu ifadelerle dile getirmektedir:

<i>Eger tişteki pur mecezza biki</i>	Eğer çok sayıda parçalara ayırırsan bir şeyi
<i>Qebûl nakit êdî mucezza biki</i>	Artık parçalanamaz bir hale getirirsin o şeyi
	(Eqîda İmânê, Beyit: 44)
<i>Nînin te tecezzî û temekkun</i>	Ne parçalanan, ne belli bir mekân işgal edensin
<i>Emma we di van di kî tewettun</i>	Ama tüm yaratıkları kendine vatan edinsin
	(Mem û Zîn, 2/18)

Hânî’nin dakîku’l-keâm ilgili dile getirdiği konular arasında anasır-ı erbaayı da zikrettiğini de görmekteyiz. Bazen unsurları genel olarak, bazen dört unsur olarak zikrederken bazen de her bir unsuru tek tek zikretmektedir. Öyle ki küçük çocuklar için yazmış olduğu *Nûbihara Biçûkân* adlı dilbilgisi kitabında bile dört unsurun toprak, su, hava ve ateş olduğunu ve sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve rutubetin de dört tabiat olduğunu zikretmektedir.²³

Ahmed-i Hânî’nin cevher, araz ve cisim gibi fizik ile ilgili kavramları sadece fizikî yönlerine değinmek için ele almamaktadır. Bilakis kendisinden önceki kelâmcıların yaptıkları gibi metafizik meseleler hakkında konuşmak ve görüşünü temellendirmek için bu kavramları kullandığını söyleyebiliriz. Hânî, Allah Teâlâ için cevher, araz, küll ve cüz gibi kavramların kullanılmasının imkânsız olduğunu ifade etmek için bu lafızları kullanmaktadır. Bu konuda şöyle der:

<i>Xwudê nîne cewher ne cism û ne ‘ered</i>	Allah ne cevher ne cisim ne de arazdır
<i>Ne kull e ne be’de bizan bê xered</i>	Garazsız bil ki ne bütündür ne parçadır
	(Eqîdeya İmanê, Beyit: 25)

Hânî, Allah Teâlâ hakkında konuşurken O’nun âlemden farklı olduğunu bizzat âlemin parçaları olan cevher, araz ve cisim gibi kavramları kullanarak ifade etmeye çalışmaktadır. Bir beyitle âlemin unsurlarını tek tek zikreden Hânî, dakîku’l-keâm alanında mâhir olduğunu açıkça göstermektedir. Yine küll ve cüz kavramlarını da kullanarak Allah Teâlâ’nın bütün ya da bütünün parçası olmadığını vurgulamaya çalışmaktadır. Hânî, başka bir yerde yine dakîku’l-keâm’ın kavramlarından cevher ve araz

²³ Hânî, Mem û Zîn, 1/28, s. 130, 2/9, s. 132, 26/8, s. 258, 42/6, s. 319, 59/5, s. 408; Ahmed Hilmî el-Koğî ed-Diyarбекrî, *Gülzârâ Hemûkân Şerh a Nûbihara Biçûkân*, İhsan Yayınları, İstanbul, 2004, 61.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

lafızlarını kullanarak kelâmın celîl meselelerine dalmaktadır. Hânî, cismânî özelliklerden arınıp ruhânî duruma geçişi tasvir ederken cevher ve araz kavramlarını şu şekilde kullanmaktadır:

<i>Cewher ku tamamî muzmehil bit</i>	Cevher tamamen dağılıp yok olduğunda
<i>Teşbihê 'erez ku munfe' il bit</i>	araz misali edilgen bir hâl aldığında
<i>Germîyyetê wan tecellîyatan</i>	O tecellilerden kaynaklanmış olan ısılar
<i>Wan muhriq û wan muqewwîyatan</i>	O yakıcı ilaçlar ve direnç kazandırıcılar
<i>Tenzîli bikin ji wê, xubarê</i>	Kendisinden toprak unsurunu indirecek
<i>Tes'îdi biki ji wê, buxarê</i>	Buhar olan kısmı da yukarılara çıkaracak
<i>Xalis ku bibit ji paşê tes'îd</i>	Yükseklere çıkardıktan sonra durulaşacak
<i>Hêja diçîte meqamê tecrîd</i>	Ancak o zaman “tecrîd” makamına çıkacak
<i>Cewher ji 'erez ku bû mucerred</i>	Cevher arazdan mücerred edildiği an
<i>Datînine bûte ê mucedded</i>	Eritme potasına koyarlar onu yeni baştan

(Mem û Zîn,59/64-68)

Ahmed-i Hânî bu beyitlerinde bir mutasavvıf bakış açısıyla cismanî hâlden ruhanî hâle geçiş için âdeta bu cismanî niteliklerin eriyip yok olmasını gerekli görmektedir. Bu tasviri yaparken de dakîku'l-kelâmın kavramlarını kullanarak metafizik konularını ele almaktadır.

Asıl ve madde anlamına gelen heyûla, “cisimde meydana gelen birleşme ve ayrışma olaylarına müsait cevher” olarak da tanımlanmaktadır.²⁴ Fârabî'ye göre heyûla herhangi bir şeyden yaratılmamıştır, bilakis Allah'tan ve O'nun iradesinden meydana gelmiş, cisim haline bürünmüş ve daha sonra birleşme ve ayrılma yoluyla farklı şekiller kazanmıştır.²⁵ İtikatta Eş'arî olan Hânî, âlemin yok iken yaratıldığı ve kadîm olmadığı görüşünü benimsediğinden dolayı heyûlanın varlığını ve felsefecilerin bu kavrama yükledikleri anlamı kabul etmemiştir.²⁶ Şunu da söyleyebiliriz ki geleneğine bağlı olduğu Eş'arî kelâmcılardan Gâzâlî'nin *Tehâfüt*'teki yaklaşımına benzer bir yaklaşım sergilemiştir. Zira o da heyûlanın varlığını kabul edenleri Gâzâlî'nin yaptığı gibi tekfir etmiştir. Adem/yoktan yaratma lafzını kullanarak bu görüşe karşı çıkmıştır. Çünkü kelâmcılara göre gerçek anlamda tek kadîm varlık Allah Teâlâ'dır. Heyûla fikri ise başka kadîm varlıkların olduğunu taşımaktadır. Şunu da belirtelim ki âlemin yoktan başka bir ifadeyle yok iken yaratılmış olduğu görüşü kelâmcılar tarafından zorunlu olarak kabul görülmektedir. Hânî, felsefecilerin heyûla hakkındaki görüşlerini *Eqîdeya İmanê* ve *Mem û Zin* adlı eserlerinde şu şekilde eleştirmektedir:

²⁴ Yıldırım, *Eqîdeya İmanê İnanç Risalesi Analiz ve Şerh*, 270.

²⁵ Ebû Nasr el- Fârabî, *Kitâbu'l-Cem' Beyne Re'yi'l-Hekîmeyn*, (Hazırlayan: Ali Melhem), Dar ve Mektebetu'l-Hilal, 1996, 60; Yıldırım, *Eqîdeya İmanê İnanç Risalesi Analiz ve Şerh*, 270.

²⁶ Yıldırım, *Mem û Zin*, 109.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

*Heyûla çû nîne ‘edîm e ‘edîm“
Dinê kâfir e ê dibêjit qedîm*

“Heyûla” asla yoktur, yoktur, yoktur
“Madde ezeldir” diyen kişi kâfir olur

(Eqîdeya İmanê, Beyit: 45)

*Her yek ji ‘edem kirin te peyda
Îbda’i kirin Te bê heyûla*

Sen onlardan her birini yoktan var etmişsin
Onları sen heyûlasız meydana getirmişsin

(Mem û Zîn, 2/13)

*Erwah û ‘uqûl, enfus û E’raz û Cevher
Hal in di musewwer, ne mehel û ne heyûla*

Ruhlar ve akılları nefisler, arazlar ve cevherler
Şekil almış değişkenlerdir, ne mekân ne heyûla var²⁷

Heyûlanın ezelden beri var olduğu, ancak ezelde arazsız olduğu ve daha sonra âlem şeklini alıncaya kadar arazların meydana geldiği şeklindeki değerlendirmeler kelâmcılar tarafından eleştirilmiştir. Kâdî Abdülcebâr, kadîm ve hâdis kavramları bağlamında heyûla fikrini tartışmaktadır. Ona göre heyûla fikrini savunanlar bunun kadîm bir madde olduğunu, hâdis varlıkların yoktan değil de bu maddeden meydana geldiklerini iddia etmişlerdir.²⁸ Netice itibariyle Hânî’nin heyûla eleştirisinin âlemin yoktan yaratılmış olduğu ve kadîm olmadığıyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç ve Değerlendirme

Ahmed-i Hânî şair, sosyolog, dilbilimci, edebiyatçı, eğitimci, mutasavvıf ve filozof gibi çok yönlü bir şahsiyet olduğu gibi Kelâm ilminde de mâhir bir âlimdir. Ahmed-i Hânî’nin dakîku’l-kelâm kavramlarını aşk manzumesine evrilterek ele alması onun kelâm ilminin dakîk boyutundan haberdar olduğunu ve hatta bu konuda mâhir olduğunu göstermektedir. Öyle ki cevher, araz, mekân, hulûl vb. dakîku’l-kelâmın kavramlarıyla varlığı tasvir etmeye çalışmaktadır. Kendisinden önceki kelâmcılar ve felsefecilerde olduğu gibi o da varlığı zorunlu ve mümkün varlık şeklinde tasnif etmektedir. Allah Teâlâ’nın zorunlu varlık olduğunu, eşi ve benzerinin bulunmadığını söylerken zaman zaman kelâm ilminin dakîk boyutuna da değinmektedir. Hânî, kendisinden önceki kelâmcılar tarafından da zikredilen Allah’ın dışında var olan tüm âlemin mümkün varlık olduğunu ve varlığının zorunlu varlığa bağlı olduğunu ifade etmektedir. Mümkün varlık olan âlemin cevher, araz ve cisimlerden müteşekkil olduğunu zikrederken kendisinden önceki kelâmcıların kullanmış oldukları kavramlara hâkim olduğunu da göstermektedir. Ancak onun da selefleri gibi celîlu’l kelâm, yani metafizik meselelerini temellendirmek için dakîku’l-kelâm kavramlarını kullandığını söyleyebiliriz. Allah’ın birliğini, eşi ve benzerinin olmayışını, ezeli ve ebedî oluşunu ve yaratıcılığını dile getirirken dakîku’l-kelâmın cevher, araz, cisim vb. kavramlarından istifade etmektedir.

²⁷ Hânî, *Dîwan*, 136.

²⁸ Yıldırım, *Eqîdeya İmanê İnanç Risalesi Analiz ve Şerh*, 270.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Ahmed-i Hânî, âlemin varlık alanına çıkışını, ilk yaratılan varlıkların hangileri olduğunu ele alırken mevcûd ve ma'dûm kavramlarını da kullanmaktadır. Âlemin yok iken Allah Teâlâ tarafından varlık alanına çıkartıldığını söylerken kendisinden önceki kelâmcıların yaptıkları gibi kadîm madde anlayışını barındıran “heyûla” fikrini eleştirmekte ve bunu benimsemenin küfür olduğunu ifade etmektedir. Yine kelâmcılar tarafında çokça tartışılan kelâm atomculuğu görüşünü benimsediğini açıkça ifade etmektedir. Zira âlemde parçalanamayacak en son cüz olan “el-cüzü'l-lezî lâ yetecezza”nın varlığını kabul etmektedir.

İslâm kelâmında zikredilen bu konuların kelâm ilminin derin ve karmaşık konuları olduğu, ancak uzman kişilerin bu konulara dalabildikleri ifade edilmektedir. Ahmed-i Hânî de manzum eserlerinde dakûkuâl-kelâm kavramlarını yerli yerinde doğru bir şekilde kullanarak bu alandaki yetkinliğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerîm. DİB.

Bakillânî, el-Kâdî Ebûbekir e-Tayyib el-Basrî (403/1012), *Kitâbu't-Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, (Thk.: İmaduddîn Ahmed Haydar) Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. baskı, Beyrût, 1407/1987.

Duğeym, Semîh, *Mustalahâtu İlmi'l-Kelâmi'l-İslâmiyye*, I-II, Mektebetu Lübnân Nâşirûn, Beyrût, 1998.

Durre, Abdurrahman, *Şerha Diwana Ehmedê Xanî Felsefe û Jîyana Wî*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002.

Fârabî, Ebû Nasr, *Kitâbu'l-Cem' Beyne Re'yi'l-Hekîmeyn*, (Hazırlayan: Ali Melhem), Dar ve Mektebetu'l-Hilal, 1996

Koç, Turan *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Koğî, Ahmed Hilmî ed-Diyarбекrî, *Gülzârâ Hemûkân Şerh a Nûbihara Biçûkân*, İhsan Yayınları, İstanbul, 2004

Koran, Suat, Ahmedê Xânî'nin (Xânî Baba) Kelâmî Metodu, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2018.

Kutluer, İlhan, *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Özervarlı, Said, “Şeyh Ahmed Hani”, *DİA*, XVI, 1997, 31-32.

Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekir, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, (Nşr.: Bekir Topaloğlu) DİB. Yayınları, Ankara, 2000.

Yaşın, Abdullah, *Kürt Filozofu Şeyh Ahmedê Hanî Hazretleri*, Lîs, Ankara, 2012

Yıldırım, Kadri, *Mem û Zîn Çeviri ve Kavramsal Tahlil*, Avesta, İstanbul, 2013.

Yıldırım, Kadri, *Ahmed-ı Xanî Külliyyatı(2):Akidayâ İmânê* Avesta Yayınları, İstanbul 2008.

Yıldırım, Kadri, *Ahmed-ı Xanî Külliyyatı(4):Dîwân* Avesta Yayınları, İstanbul 2014.

Yıldız, Metin *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2015.